

РЕЦЕНЗИЯ

от доц. д-р Христо Стоев

на дисертационния труд на **Габриела Русинова**
на тема: „Феноменологично-екзистенциални хоризонти на миналото”
за придобиване на образователна и научна степен **доктор** по професионално
направление 2.3. Философия

Дисертацията на Габриела Русинова е в обем от 173 страници и е разделена в три основни секции, заедно със съответните Увод, Заключение и Приноси. Библиографията включва над 150 заглавия, към които е пряко реферирано в текста и още около 100 допълнително използвани такива на български, английски, немски и руски езици. Работата притежава ясна и прегледна структура, при което в първите две секции (въвеждащата секция и първа глава) акцентът е историко-философски с оглед на подготовяне на основната за дисертацията втора глава, в която подходът е вече тематичен – проблемът за съзнанието на миналото бива разгърнат от няколко допълващи се перспективи. Въпросната втора глава е разделена на 4 подсекции.

Габриела Русинова е зачислена на 20.01.2016 като редовен докторант по философия на историята към катедра „Философия“ на СУ „Св. Климент Охридски“. Специализирала е във Фрайбургския университет по програма „Еразъм“. Познавам я като активен и диалогичен колега въз основа на нейни участия в теоретични конференции по философия. В докладите си тя е демонстрирала съсредоточеност върху темата и интелектуално търпение, съчетани с умение за бърза и адекватна реакция на поставените въпроси. В дискусиите, в които е взимала участие, е демонстрирала чувство за такт, внимателен изказ и стремеж към прецизност. Нямам общи публикации с дисертанта.

1. Значимост на темата и на предложения подход

В концепциите на различните философи (в това число дори и на философите на историята) миналото винаги е тежнело към това да бъде разглеждано в комплект заедно с другите два модуса на времето – настояще и бъдеще. Поради това неговата специфика често е била пренебрегвана. Наред с това миналото в качеството му на своеобразна тема често е страдало и от една натрапвана върху времето есхатологичност, било от страна на религиозни светогледи, било от страна на Просвещенския проект, било от страна на може би естествения у хората страх от един възможен край на историята. Към казаното може да се добави, че миналото неминуемо е страдало и от един натуралистки или абстрактно-метафизически възглед за времето, според който, то, миналото, е или нещо 1. вече несъществуващо или 2. вече реализирана и в този смисъл позната възможност. Наред с това в рамките на детерминизма на миналото отново не е била признавана автономна реалност, доколкото то е било схващано като само началото на каузалната траектория, която води през настоящето към предопределеността на бъдещето. В контекста на казаното настоящата дисертация представлява ценен принос както в тематичен план с оглед на извяването на своеобразието на миналото като специфичен философски

проблем, така и с оглед на уместния избор на феноменологическия подход към него. Феноменологията в качеството ѝ на метод и на особен тип философска ориентация изглежда е в състояние да предложи лек срещу подобен тип метафизически, натуралистки, есхатологични или детерминистки интерпретации (и съответно редукции) на миналото. Това е така не на последно място поради вътрешно присъщия ѝ плурализъм произтичащ от това, че посредством характерното за нея *epoché* феноменологията е в състояние да признае и заедно с това да гарантира самостоятелността на множество регионални онтологии. Благодарение на феноменологическия подход, намирам, че Габриела Русинова успешно се е справила със задачата да покаже значимостта на миналото за нашия опит със света, в контраст спрямо една предполагаема негова несамостоятелност, вторичност или дори ефимерност.

Дисертацията дава своя принос в полза на това да се запълни една осезаема празнина във философските трактовки на темата най-вече що се отнася до нашата философска традиция. Дисертантът наистина с основание отбелязва, че още от края на 19-ти век насам *миналото* се превръща в интердисциплинарна тема, пресечна точка на множество подходи и теоретични перспективи, били те исторически, психоаналитически, културно-антропологически, социално-политически или дори естественонаучни. Но значимостта на миналото като собствено философска тема дисертантът свързва с няколко водещи основания: миналото като задаващо контекст на нашия опит със света, миналото като създаващо идентичност, миналото като когнитивен фактор през феномена на паметта и миналото като мощен херменевтичен ключ за разбиране и тълкуване (виж с. 3).

Като водеща теза на работата се обособява тази, че преживяването на времето и в частност това на миналото като предрефлективна структура стои в основата на съзнанието на самото историческо, в качеството му на единство от множество „социални, културни, антропологични, икономически процеси“. Това от своя страна дава методологическа възможност за „прокарване на паралели“ между различните културни модуси. Съответно в работата е налице опит водещата теза да бъде показана като релевантна през перспективата на различни отправни точки. С оглед на разгръщането ѝ още в увода дисертантът заявява, че предпоставя съществуването на времето (и в този смисъл няма да навлиза в онтологическите дискусии относно това дали и как то съществува). Но заедно с това тя маркира като един вид среден път идеята, която ще придобие статус и своеобразен профил в хода на изследването, а именно, че „човешкото съзнание и времето са тясно свързани и не могат да се разделят, а се появяват винаги заедно“ (с. 7).

2. Идеен ход на дисертацията

Въвеждащата част на дисертацията (отбелязана като секция от текста под номерацията *II.*) се занимава с културно-историческата динамика на термина *време* като цяло и това е оправдано. Хронологически са разгледани основни тематични и проблемни кръгове в мисленето на времето пред различните исторически и светогледни епохи – Античност, Средновековие, Ренесанс, Ново време. В качеството им на централни автори преди феноменологическата традиция са открити Аристотел, Августин, Кант и Хегел.

С оглед на последващото тематизиране на феноменологическия подход към времето ще си позволя един екскурс, с който да акцентирам върху важността на включването в този исторически преглед на автор като Кант (виж с. 20 - 23). Кант

посредством понятието за *наглед* (лат. *intuitio*) и посредством разбирането за времето като негова универсална априорна форма, въвежда в единен контекст теми, които преди това са стоели ирелевантни една към друга. Това са от една страна ролята на времето като основа за конституиране на чистата математика (в частност аритметиката), а от друга времето като форма, в която ние имаме наглед за самите себе си в полето на вътрешното сетиво. Съобразно с това времето придобива и централна епистемологична функция в качеството му на основа на чистия схематизъм на разсъдъчните понятия, но заедно с това то стои в основата на познавателната роля на способността за въображение. С оглед на това е важно да се отбележи, че самият Кант дефинира категориалните схеми в качеството им на продукти на способността за въображение като „трансцендентални определения по време“. Идеите на Кант определено могат да се разглеждат като преход към феноменологическата трактовка на времето, тъй като у Кант времето съвсем не се хипостазира обективистки, не се реифицира, но съответно неговата реалност не се и отрича. То се схваща като трансцендентално условие за възможността както на познанието (а в един пред-дискурсивен смисъл дори преживяването) на външния свят, така и на разгръщането на вътрешния опит. Централна роля тук има идеята на Кант за приоритета на вътрешния *наглед* над външния, но и в едно реверсивно отношение – за приоритета на външния *опит* над вътрешния. Отчетлива приемственост в третирането на времето от Кант към феноменологическата традиция може да се открие както в Хусерловите *Лекции върху вътрешното съзнание за време* (1904 / 1910), така и във втората голяма монография на Хайдегер, *Кант и проблемът за метафизиката* (1929).

Първата глава на дисертацията (която е въведена като секция от текста под номерацията *III.*) има отново историко-философски акцент, но тя е вече съсредоточена върху собствено феноменологическия подход към темата за миналото, с оглед на това „да се изгради теоретична рамка и да се изработи понятиен апарат“, при което „фокусът на анализ и синтез ще бъде преживяване на миналото“ (виж с. 33). Още в началото дисертантът въвежда водещото понятие на феноменологията за интенционалност и основателно го оценява като центрирано върху *преживяването* в качеството му на специфичен начин на имане на света *от първо лице*. По-нататък накратко биват набелязани три феноменологически метода, съответно дескриптивният, херменевтичният и аналитичният. Отделено е място за преглед на феноменологическото направление във философията като цяло, при което биват обособени няколко основни феноменологически традиции, собствено така наречените: реалистична, конститутивна, екзистенциална, херменевтична, генеративна и генетична феноменологии. Това изложение, при все че следва твърде отблизо вторична литература, не е съвсем излишно занимание, доколкото у нас има все още твърде малко изследвания и преводни текстове по темата. В текстове на български например е трудно да се открие обособяването на генеративния от генетичния подход във феноменологията, особено що се отнася до контраста спрямо една статична феноменология.

Габриела Русинова с основание поставя в началото на своята трактовка на темата за миналото Хусерловите понятия за „актуализация“ (*Gegenwärtigung*) и „реактуализация“ (*Vergegenwärtigung*), които заемат централно място в том 23 от пълното издание на съчиненията на немския философ *Husserliana*. Въпросният том представлява набор от текстове и лекции от ръкописното наследство на Хусерл до 1925, които са наситени с детайлни анализи върху проблемите на фантазията, образното съзнание и припомнянето. Следва да бъде приветствано обстоятелството, че подобни тежки в концептуален план текстове влизат във фокуса на вниманието на млад

изследовател. Намирам за удачен превода, който дисертантът предлага на двете понятия, защото макар че немските термини произлизат от немската дума за *настояще* Gegenwart, предаването им с неологизми на български би замъглило тяхното разбиране. От двете понятия специално второто има пряка връзка с темата за миналото, тъй като всяко припомняне представлява вид реактуализация, бидейки актуално преживяване на нещо, което вече не е актуално в качеството му на налично. Тук е важен акцентът от страна на дисертанта, че припомнянето не се отнася пряко до самия обект, а до първоначалното възприятие (респ. преживяване), с което въпросният обект е бил даден (виж. с. 59-60).

Намирам за оправдан подхода на Габриела Русинова относно това, че на понятията за ретенция и протенция не е отделено специално внимание; те са споменати едва по-късно и са адресирани косвено през темата за темпоралния хоризонт (виж с. 72-73). Това е така, защото макар че те имат пряко отношение към тематиката за съзнанието за време, в частност ретенцията у Хусерл не се отнася до миналото като нещо, спрямо което ние сме вече в състояние на дистанция, а до *току-що* отминалото, което винаги е вече удържано в нашето съзнание за настояще. Удържаното в този смисъл няма нужда да бъде предмет на изричен акт на припомняне. В отлика от това същинското минало има пряко отношение с интенционалния акт на припомнянето и с формираната върху негова основа хабитуалност на паметта.

Ценен в тази подсекция (2.1.) на работата е опитът за диференциация от страна на дисертанта между *въображението* като дописващо паметта, *фантазията* като надхвърляща паметта и *фикцията* като собствено лишена от темпоралност. Анализът в тази посока заслужава да бъде продължен и разгърнат допълнително. В следващата подсекция на работата (2.2.) са разгледани понятията за *пасивен* и *активен* синтез, които също са централни за Хусерл и са пряко свързани с темата за преживяването на миналото. Пасивният синтез бива определен като „синтетично оформяне на смисли“ (с. 63), в което – и тук е нужна известна корекция – Азът не осъзнава себе си като активен. Чрез подобно определение може да стане ясно колко често срещан и интуитивно близък за ежедневието поток на съзнанието е пасивният синтез, тъй като той може да се наблюдава във всеки един акт на непринудена асоциация или на припомняне. Нещо повече – между активните и пасивните синтези има отношение на континуалност (а не на дискретност) и те биха могли да се срещат като компоненти на един и същ интенционален акт. Във въпросната подсекция на текста е повдигнат по един интересен начин също и въпросът за празните, чисто сигникативни интенционални актове в контекста на един пасаж от *Великия Гетсби* на Фицджералд. Като цяло обаче в мисловния ход на тази част от текста може да се пожелае повече последователност и аналитична яснота.

Във следващата подсекция (2.3.) на работата е поставено на разглеждане базисното за феноменологията понятие за *хоризонт*. То със сигурност има своята темпорална значимост, която вече се е удостоверила и в естествения език, например когато говорим за „времеви хоризонт“ на едно събитие. Не е случайно, че въпросното понятие се среща като определящо и в самото заглавие на дисертацията. С оглед на функционирането на понятието за *хоризонт* във феноменологията дисертантът правилно отбелязва: „Наблюдава се един холизъм на смисъла – всяко нещо има смисъл само в някаква цялост, в някакъв контекст“ (с. 72). Съвсем накратко са набелязани различни аспекти на понятието за хоризонт – „ноетичния“ с оглед на съпридружаващите актове и „нормативния“ с оглед на контекста на тяхното интенционално съдържание; „външният“ хоризонт – с оглед на отношението на визириания предмет към други предмети, и

„вътрешният“ – с оглед на все още недадените му вътрешни характеристики. Като цяло обаче може да се каже, че и тук дисертантът остава длъжен с оглед на една по-добра детайлизация и последователност на текста.

В последните подсекции на първа глава е отделено място и за възгледите респективно на Мартин Хайдегер и Жан-Пол Сартр за миналото. Намирам за очарователно и наред с това за концептуално оправдано, че идеите на първия са сумирани под рубриката „Всекидневна грижа за миналото“.

Не би било пресилено да се каже, че втората глава (въведена като секция от текста под номерацията *IV.*), бидейки пряко ангажирана с темата за миналото, представлява същинското ядро на работата. Нейна амбиция е да покаже „многообразието на достъпа до феномена на миналото“ и съответно да разгърне „различни подходи, при които темата за миналото може да бъде артикулирана“ (виж с. 89). Заявено е и намерението тук да бъде показано как работят набелязаните в предишната глава феноменологически понятия. И макар че на места в текста да изплуват понятия като „пасивен синтез“ и „хоризонт“, реализирането на една подобна задача в детайли остава поле за една бъдеща разработка.

Първата част на втора глава носи заглавието „Носталгия и минало“. В нея през водещата тема за *носталгията* са показани във взаимно напрежение – дистанцията спрямо миналото, но и ангажираността ни с него. Като отправна точка е използвано определението на американския историк Дейвид Лоуентал за носталгията като „памет, от която е отстранена болката“. Тази идея е показана като евристична през проследяването на различни нейни аспекти. Направен е и кратък опит за разграничаване между спомен, припомняне и памет, който обаче изисква допълнително изяснение. За финал на тази част е предложен един тематичен екскурс, представляващ интерпретация на конкретна фотография, която добре се вписва във водещата тема за носталгията. Това от своя страна дава повод на дисертанта да повдигне и темата за феноменологичния статус на самата фотография като жанр, в качеството ѝ на „насочваща се отвъд сетивния образ“ и „изписваща значения“ (виж с. 98).

Във втората част на втора глава е повдигната темата за напрежението между работно и свободно (или незаето от работа) време в един най-вече марксистки и неомарксистки контекст. Но темата наред с това е и удачно разширена чрез това, че е указано потенциалното ѝ ситуиране в контекста на Хайдегеровата опозиция между автентично и неавтентично съществуване (*Dasein* и *das Man*) (виж с. 103). Съответно в един по-широк културен план е разгърната и темата за потребителското отношение към времето. Тук са нахвърляни неочаквано много идеи на единица място: диалектически е промислена възможността свободното време да продуцира несвобода, скуката като възможно проявление на една такава несвобода, механизмите за бягството от нея и ролята на играта в контраст спрямо динамиката на този процес. Би било перспективно тази секция да бъде допълнена и с един специален акцент върху темата за миналото, във връзка с развитието на цяла една съвременна индустрия за производство и продажба на спомени.

Третата част на въпросната глава е посветена на тясната връзка между минало и идентичност. По един адекватен начин тук е изразена идеята, че отношението към миналото от една страна вече предполага личностна идентичност, но от друга, че то същевременно обуславя (или дори твори) такава идентичност. Чрез това дисертантът всъщност убедително разгръща един херменевтически кръг, който би могъл да има своята евристична значимост също и по отношение на темата за бъдещето и проектите,

които издигаме по отношение на самите себе си. В тази секция Габриела Русинова повдига и множество други теми, като например тези за публичността, лицето-маска и т.н., но тук отново би била желателна една по-голяма плавност и постъпателност в хода на изложението.

В четвъртата част е представена концепцията за *микроисторията*, в качеството ѝ на влиятелно направление в историческите изследвания от 70-те години на 20-ти век насам. Това от своя страна задава една добра възможност през самата идея за една *микроистория* да бъде потърсена отнесеността на личното преживяване на миналото към темата за голямата, социално-политическа история. В това можем да видим и своеобразно завъртане на водещата идея за ролята на „предрефлексивната структура на време-преживяването“ (виж с. 143), която структура, разбира се, съвсем не е нужно да се мисли като персонално-лична, а по-скоро като интересубективна по своя характер.

3. Критични бележки

В първата собствено историко-философска част на дисертацията може да се открие известно предоверяване на използваната вторична литература и увличането на автора в един донякъде реферативен стил. Това до голяма степен може да бъде оправдано с недостатъчния контекст от изследвания у нас и с търсената от страна на дисертанта коректност на изложението. Следва да се отбележи, че втората глава, която е основна за изложението, има авторски характер и е свободна от подобен упрек.

Налице е опит отделните части на дисертацията да бъдат взаимно ориентирани с оглед на тяхната свързаност. Един внимателен читател би могъл да открие между тях вътрешен диалог, а и те в определен смисъл калейдоскопично се допълват с различен поглед към изясняването на проблемите. Но на едно по-базисно ниво (например между отделни пасажки) част от смисловите връзки остават недоизяснени или дори неизречени. Също така някои абзаци от текста е нужно да бъдат уплътнени с по-сериозен анализ, тъй като част от предлаганите формулировки стоят изолирано или пък допускат поле за противоречиви четения. От друга страна на различни места от дисертацията могат да се открият голям брой добре напипани смислови моменти, които обаче не винаги са подети и съответно остават недоразвити.

Бих казал, че въпреки като цяло една търсена прецизност на изложението (или може би тъкмо поради нея) в текста все още се чувства една нерешителност и несръчност от страна на автора при някои от формулировките. Но от друга страна мисля, че това следва да се признае за естествен етап от формирането на собствен стил у един млад изследовател. При все набелязаните насоки за подобряване на текста, искам да заявя, че те не са в състояние да нарушат цялостното позитивно впечатление от работата на Габриела Русинова. Смятам, че тя в предложения вид е дисертабилна.

4. Обобщение

Дисертацията на Габриела Русинова, при все нейната многоликост, представлява целенасочено изследване, без излишно разпростиране и без ненужен баласт. Темата е актуална и изключително интересна, бидейки разположена също и в един по-широк спрямо теоретичната философия културен контекст, което е и убедително показано в

настоящата работа. Водещата идея за предрефлексивния характер на преживяването на миналото е адекватно маркирана и е направен опит към нея да бъде подходено през различни, допълващи се перспективи. В текста могат да се открият редица ценни наблюдения, които имат потенциал за самостоятелно разгръщане. Намирам за оправдано да се добави, че във втора глава, дори през като цяло резервирания стил на разработката си личи, че Габриела Русинова е искрено ангажирана със своята тема. Това е достойно за уважение, защото дори и в един академичен контекст, темата за миналото не заслужава да бъде лишена от своята персонална за всеки един от нас екзистенциална значимост. Съгласен съм с изброяването на приносните моменти. Те са формулирани лаконично и са придружени от нужното самосъзнание, че в голямата си част те важат изключително в рамките на нашата интелектуална традиция и философска култура. Смятам, че към приносите би могло да се добави едно макар и все още начално очертаване на феноменологическата релевантност на идеята за една *микроистория*, като медиращо звено между личното преживяване на миналото и конструирания отвън социално-политически наратив. Авторефератът адекватно представя по структура и по съдържание самата дисертация.

Заключение: С оглед на казаното дотук върху дисертацията на Габриела Русинова „Феноменологико-екзистенциални хоризонти на миналото“ смятам, че тя отговаря на изискванията за придобиване на образователно-научната степен **доктор** и в качеството ми на член на научното жури **ще гласувам** в полза на това на автора да бъде присъдена въпросната степен.

София
4.02.2020

доц. д-р Христо Стоев